

Айсұлу Меңлібекова

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университетінің ғылыми кітапхана-сының құжаттарды каталогтау және жүйелеу бөлімінің бас маманы

Кітапхананың электрондық каталогының жазба құрылымындағы кілттік сөздер

Мақалада библиографиялық сипаттамалардағы кілттік сөздер жиынтығын құрастыру жайында сөз болады.

Кітапханаларда ақпаратты жүйелеудің негізгі құралы ретінде кітапханалық жіктеулер қолданылып келді. Қазіргі кезде кітапханалық жіктеулерге бәсекелес ұғым кілттік сөздер пайда болды. Бұған, әрине, ақпараттық жүйенің дамуы ықпал етеді. Кілттік сөздер ғаламтор желісін қолданушыларға ақпаратты тиімді әрі жылдам табуға көмектеседі.

Өз кезегінде, оқырмандардың сұраныстарын тез арада қамтамасыз ету үшін, кітапханашылар кілттік сөздерге мән беріп отыр. Алайда, кілттік сөздер көмегімен мәтінді индекстеу туралы біртұтас ойдың болмауынан, ақпарат іздегенде қиындықтар туады. Әрбір библиографиялық сипаттамаларды құрастырушы кілттік сөздерді таңдауда жеке ұстанымына жүгінеді, соның салдарынан тұжырымдамалар, ұғымдар мен терминдердің әртүрлілігін тудырады. Бұл кітапханашылардың жұмысына көмектесетін кілттік сөздерді іріктеу әдістерін әзірлеуді қажет етеді. Іріктеу әдістерінің мақсаты кітапханалық-библиографиялық жіктеудің орнын ауыстыру емес, керісінше, кітапханалық жіктеудің жетістіктерін қолдануға мүмкіндік жасайды.

Мәтіннің мазмұнын қысқаша түрде түсіндіру үшін қолданылған тілдік бірліктер (сөздер мен сөз тіркестері) кілттік сөздер деп аталады. Кілттік сөздер жиынтығын (КСЖ) пайдалана отырып, мәтіннің мазмұнын жалпылама түрде елестетуге болады.

Кілттік сөздерге мәтіннің мазмұнын толық ашып тұратын термин сөздер, термин сөз тіркестері, термин сөйлемдер, сандық көрсеткіштер, хронологиялық көрсеткіштер, символикалық белгілер, жалқы есімдер, аббревиатуралар қолданылады.

Құрылымдық жағынан қарағанда кілттік сөздер жиынтығы бұл – кілттік сөздерді қарапайым түрде тізбектеу. Әдетте, кілттік сөздер бір-бірінен тәуелсіз болғанымен, оларды маңыздылығына қарай орналастыруымыз керек. Яғни, ең алдымен жалпы мағыналы сөздер орналастырылады. Нақты мазмұнын ашатын сөздер КСЖ-ның соңында орналасады.

Мысалы, анатомия кітабының сипаттамасын жасау барысында кілттік сөздерді «анатомия», «есту ағзалары», «көру ағзалары» деген реттілікпен орналастыру дұрыс (жалпыдан нақтыға). «Анатомия» «есту» және «көру ағзаларына» қарағанда жалпы ұғым болып табылады.

Ең алдымен пәндік айдарлардың атауы – білім саласының жалпылама атауы тұруы қажет. Бұл жерде дәстүрлі кітапханалық-библиографиялық жіктеулер (КБЖ) мен кілттік сөздерді пайдалану логикасы ұқсас, яғни жіктеу бөлімдерінің атауларын бірінші кілттік сөз ретінде қолдануға болады. Мысалы, Ө. Айтбаевтың «Қазақ тіл білімінің мәселелері» кітабының мазмұнын ашарда кітаптың тіл біліміне арналғанын көрсету маңызды. Сондықтан, дәл осы сөз бірінші кілттік сөз ретінде алынуы қажет.

КСЖ көлеміне шектеу қойылмайды: мәтін қиын болған сайын, кілттік сөздерді соғұрлым көп қолдану қажет. Кілттік сөздер құрылымының санын айтқанда барлық мәтіндерге арналған бір ереже тұжырымдау мүмкін емес. Мәтіндер көлемімен ғана емес, мазмұнымен де ерекшеленеді. Мысалы, оқулықтардың көлемі үлкен, әрі біршама сұрақтарды қарастырады. Оқулықтың мақсаты – көптеген тақырыптарға жалпы түсінік беру. Библиографиялық тәжірибе көрсеткендей, оқулықтарда ғана КСЖ көлемі ең көп болып табылады. Алайда, КСЖ -да барлық тақырыптарды қарастырудың қажеті жоқ, мәтіннің мазмұны жайлы түсінік беретіндей, кітаптың негізгі тақырыптарын көрсету маңызды.

Сонымен, анатомия кітабында адамның көптеген ағзалары туралы мәлімет бар, бірақ, мәлімет қысқаша әрі реферативті түрде берілген. Студентке «сұқ саусақ құрылымы» туралы реферат жазу керектігін елестетіп көрейік. Ол «сұқ саусақ» егжей-тегжейлі зерттелген әдебиетті табу мақсатында «сұқ саусақ» деген ақпараттық сұраныс жасайды. Нәтижесінде, оқулықтағы мәлімет реферат жазуға жеткіліксіз болады.

Кілттік сөздер жиынтығын құрастыруда кітаптың тақырыбы, аннотациясы, алғы сөзі мен мазмұны үлкен рөл атқарады. Кейде тақырыптың өзінен бірнеше кілттік сөз құрастыруға болады. Мысалы, «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы» атты еңбекті сипаттағанда «қазақ әдебиеті», «әдебиеттану», «қазақ әдебиеттануы», «әдебиеттану тарихы» сияқты сөз тіркестерін алуға болады.

Сипаттаманың қомақты бөлігі – аннотация. Ол кітаптың ішкі мазмұнына арналған қысқа тұжырымды мәлімет. Онда кітаптың ең негізгі қасиеті, соңғы дерегі, ерекше сипаты сөз болады. Кейде кілттік сөздерді осы аннотациядан да алуға болады.

Енді кітаптың мазмұнына тоқталайық. Тарау, бөлім, параграф тақырыбына қарап өте құнды мәлімет алуға болады. Әсіресе ғылыми кітаптардың мазмұны оның ішкі құрылымын басынан аяғына дейін не керекті

алдыңа жайып салады. Ал, көркем шығармалардың мазмұны қызықты болғанымен қысқа қайырымды әрі керекті бетке сілтеме беруден аспайды. Оқулық кітаптар белгілі ғылым саласын жүйелі оқып үйренуге арналады. Сондай-ақ оқулық мазмұны уақыт пен саясат ағымына қарай өзгеріп отырады. Уақыт талабына сай ұдайы толықтырылып, жетілдіріліп отырмаса оқулықтардың ғылыми танымдық деңгейі кемиді. Көп жағдайда біз кілттік сөздерді кітаптың мазмұнынан қараймыз. Мазмұнындағы әрбір тарау мен бөлімді мұқият қарап, неғұрлым толыққанды мәлімет берілген тақырыпқа тоқталып, сөз тіркестерін алу керек. Жоғарыда көрсетілгендей, оқырманның іздеген тақырыбы бойынша мол мәлімет алатындай кілттік сөздермен қамтылғаны дұрыс.

Қорыта келгенде, тілдік бірліктерді сауатты пайдалану электронды каталогтан сапалы іздеу жүйесін құрудың негізгі шарты болып табылады. Соның нәтижесінде оқырмандар іздеген мәліметтерін тез арада таба алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Байбосынова, А. Т. Қызықты библиография / А. Т. Байбосынова. – Алматы, 1994. – 83б.
2. Белов, В. А. Ключевые слова в структуре записи электронного каталога / В. А. Белов, Л. В. Никанова // Библиосфера. – 2013. – № 3. – С. 77–80.
3. Сукиасян, Э. Р. Введение в современную каталогизацию: пособие для проф. самообразования / Э. Р. Сукиасян. – Москва: Литера, 2012. – 318 с.